

הגיעה העת לפרדיגמה ביטחונית חדשה

יורם פרי

עולם נזיל ומשתנה

שלושים שנה בדיוק חלפו מאז פרצו במזרח אירופה 'מהפכות הקטיפה'. תחילה בברלין ואחר כך בפראג ובברטיסלבה. נחילי אדם מילאו אז את הכיכרות, רוח חדשה של חופש נשבה. בנובמבר 1989 נפלה חומת ברלין וביטאה באופן דרמטי את קריסת ברית-המועצות, התמוטטות הגוש הסובייטי וסיום המאבק האידיאולוגי בין שתי אידיאולוגיות-העל של המחצית השנייה של המאה ה-20.

ההתרגשות במערב הייתה רבה עד כדי כך שפרנסיס פוקוימה ייחס למאורע משמעות הגליאנית ממש, וכתב על "קץ ההיסטוריה". העולם כולו, כך קבע בסמכותיות, כולל ברית-המועצות לשעבר ואפילו סין, יעבור תהליך של הידמות (convergence), וכל המדינות יאמצו את עקרונות הדמוקרטיה הליברלית. ואומנם, בעקבות התמוטטות מסך הברזל פרץ מה שסמואל הנטינגטון כינה "הגל השלישי של הדמוקרטיה", ולא פחות משישים מדינות ברחבי העולם נוספו למועדון הדמוקרטי. פרץ האופטימיות בדבר עתידו של העולם הזכיר את מה שאירע בעקבות המהפכה התעשייתית במאה ה-19. אז סברו אבולוציוניסטים חברתיים כמו הרברט ספנסר, אוגוסט קונט או קלוד-אנרי סן-סימון שהמהפכה התעשייתית חוללה שינוי כה דרמטי בתולדות האנושות, שבעתיד לא יהיו עוד מלחמות.

אבל כפי שקרה אז, כך גם עתה. לא חלף זמן רב מאז אותו פרץ אופטימיות שליווה את קריסת חומת הברזל, והתברר ש"קץ האידיאולוגיה" היה אמונה נאיבית. בשלהי המאה ה-20 וביתר שאת בראשית המאה ה-21, החלה המטוטלת לנוע בכיוון ההפוך. עקרונות ליברליים נחלשו ומספר הדמוקרטיות הלך ופחת. על פי הסקר השנתי לשנת 2017 של מכון המחקר Freedom House האמריקאי, השמירה על זכויות האדם נחלשת ב-12 השנים האחרונות ב-71 מדינות לפחות. רק 39 אחוזים מאוכלוסיית העולם חיו

בתנאי חופש ב-2017. מדינות שהיו דמוקרטיות אימצו דפוס לא-ליברלי, אוטוריטרי, פופוליסטי ואפילו מודלים פרוטו-פשיסטיים. פסימיסטים אף מדברים על תקופתנו כעל העידן הפוסט-דמוקרטי.

תופעה זו אירעה לא רק במרכז אירופה ובמזרח אירופה – פולין, הונגריה, סלובקיה והארצות הבלטיות הן הדוגמה הבולטת – אלא גם במקומות אחרים: הברקזיט בבריטניה, עליית טראמפ לשלטון בארצות-הברית, התחזקות מפלגות ומנהיגים בימין הקיצוני במערב אירופה (איטליה ואפילו שוודיה הן שתי דוגמאות מתוך מקרים רבים). לשלטון עלו – או שינו את אופיים – מנהיגים ניאאוטוריטרים כמו מודי בהודו, ארדואן בטורקיה וכמובן פוטין ברוסיה. בדרום אמריקה ידועת הסבל ממשטרים צבאיים דכאניים שוב החלו מיליונים להאמין שרק הצבא יוכל להציל את המדינה מהמשבר הכלכלי, מההידרדרות הפוליטית ומהשחיתות העמוקה.

ומול כל זה ממשיכה השמש של סין לעלות במזרח. צמיחה כלכלית מואצת ונמשכת והתעצמות צבאית ומדינית ניכרת ממשיכים להיות אתגר אינטלקטואלי לכל מי שהמשיך לשנן את מה שהיה מובן מאליו – כלכלה קפיטליסטית יכולה להתפתח אך ורק בתנאים של חברה פתוחה ופוליטיקה דמוקרטית. בינתיים מזנבת סין במעמדה של ארצות-הברית, וקרוב לוודאי שתוך עשור תחליף אותה כמעצמה החשובה בעולם. אי-אפשר לזלזל בחשיבות התופעות הניבטות לנגד עינינו: התרופפות המודל הדמוקרטי ועליית משטרים אוטוריטריים, נסיגת ארצות-הברית ממעמדה ההגמוני והאתגר הגיאואסטרטגי של סין הן רק אחדות מהתופעות.¹ רק לעיתים רחוקות עובר העולם תהליכי שינוי כה רחבים, כוללניים ומעמיקים כמו אלה המתרחשים כעת. בעבר השתנה הסדר הבינלאומי ועוצב מחדש לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשאימפריות ישנות התפוררו ונוצרה מערכת בינלאומית חדשה. כך גם לאחר מלחמת העולם השנייה, כשהתגבש עולם דו-קוטבי של המערב הדמוקרטי מול המזרח הקומוניסטי, וכאשר חצי הכדור הדרומי עבר תהליכי דה-קולוניזציה ונעשה 'העולם השלישי'. מזה שני עשורים אנו נמצאים פעם נוספת במצב שבו החברה הגלובלית נזילה, גמישה, מתפרקת ומתעצבת מחדש.²

הסיבות לכך כבר תוארו ונותחו לרוב: ריאקציה לגלובליזציה; הקיטוב הכלכלי המעמיק בין העשירון או אפילו האחוזון העליון לבין כל שאר רובדי החברה; המשבר הכלכלי החמור ביותר מאז הקריסה הכלכלית של שנות השלושים שאירע ב-2008; וזעזועים נוספים שגרמו להצפת המדינות המפותחות בפליטים ממדינות פחות מפותחות. כל אלה חוללו מאז תחילת המאה ה-21 שינויים נוקבים בעולם כולו, בתוך חברות הדמוקרטיות, ביחסים בין מדינות ובמערכת הבינלאומית הכוללת. לקראת סוף העשור השני של המאה הנוכחית אנו ניצבים בפני סימן השאלה הקלאסי: *quo vadis*, או בלשוננו של מרדכי זאב פאירברג: לאן?

מה שחמור יותר הוא שתפיסות מקובלות, מערכות המושגים השגורות ואפילו כלי הניתוח הישנים איבדו את תקפותם. אין זה מקרי שמדעני חברה מחד גיסא ועיתונאים מאידך גיסא – שתי קבוצות מקצועיות שאמורות להיות עם האצבע על הדופק של התהליכים החברתיים, לתאר את המתרחש וגם לזהות תהליכים עתידיים – נכשלו בשנים האחרונות בהערכותיהם באשר לתוצאות משאל העם על הברקזיט בבריטניה, לתוצאות הבחירות בארצות-הברית ולהתפוררות של אירופה. בעולם הנזיל שבו אנו חיים, מערכת המושגים שבה השתמשו להבנת ה"מציאות" נעשתה מיושנת, וכך גם כלי הניתוח שלהם.³

ואולם, פה ושם מתחילים להופיע ניצנים ראשונים של התגבשות המשגה חדשה, הרלוונטית לעולם שבו אנו חיים. תומס רייט, לדוגמה, חוקר במכון החשיבה הושינגטוני 'ברוקינגס' תיאר במסמך מרתק את תמונת הסדר העולמי החדש המתעצב בעולם בשנים האחרונות. הוא שונה מאוד מזה שהיה קיים מאז תום מלחמת העולם השנייה, אז פעל המערב במרץ לכינון סדר עולמי ליברלי שהתבסס על ערכי דמוקרטיה ליברלית, כלכלת שוק וסחר חופשי.

כיום, כך קבע רייט, הולך ונרקם לנגד עינינו מבנה עולמי חדש שבו ניצבים זה מול זה שני מחנות פוליטיים אידיאולוגיים: מחנה ניאוראוטוריטרי מול מחנה ניאור ליברלי. והיכן נמצאת ארצות-הברית? לא קל להגדיר את ארצות-הברית בימי הנשיא טראמפ כמדינה שהיא חלק מן העולם החופשי הדוגל בשלטון החוק, מטפח את החברה הפתוחה ומעודד עיתונות חופשית. ההיפך מכך – ארצות-הברית נעשית דומה יותר לחברות המועדון הניאוראוטוריטרי.⁴

לעומת תומס רייט יש בעלי תפיסה אופטימית יותר, למשל כתב העת הבריטי 'האקונומיסט'. בגיליון מיוחד שפרסם בקיץ 2018 ובמלאות 175 שנה להיווסדו סקר הגיליון לא רק את הישגי הליברליזם לאורך שנים אלה, אלא אף הציג חזון ורוד של תחיית הליברליזם בלבוש חדש.

המלחמות החדשות

בדומה למציאות הגלובלית המשתנה שתוארה, גם עולם המלחמה עובר תמורות בעידן הנוכחי. חוקרים ופרקטיקנים בתחום הצבאי הבחינו בשינויים המתחוללים לנגד עיניהם, אך לא חיברו עד כה את פריטי התצפית לתמונה מלאה, מגובשת ואחודה. חלקים של תצפית זה נסקרו בשמונת פרקי המזכר ויוזכרו להלן בראשי פרקים.

השחקנים – השחקנים העיקריים בתחום הביטחון היו בעבר מדינות, בעיקר מדינות לאום ובראש ובראשונה המעצמות. כיום יש מגוון רחב יותר של שחקנים – לא רק שחקנים לא-מדינתיים אלא גם (כפי שמתואר למשל במאמרו של ירון שניידר) ארגונים על-מדינתיים, ארגונים תת-מדינתיים, ארגוני חברה אזרחית, קבוצות לחץ

וקבוצות אינטרסים, פזורות אתניות וקבוצות דיאספוריות (כמו הפזורה האתנו-לאומית הכורדית בגרמניה, שאותה מנתחת גליה לינדנשטראוס במאמרה), רשתות טרנס-ממשליות ועוד. ארגוני חברה אזרחית כאלה גם ממלאים תפקיד חשוב כמו המדינות, בזירות שמלכתחילה לא היו אמורות לשרת אותן (כפי שמציגה מיכל חטואל-רדושיצקי במאמרה המנתח את המקרה של ישראל במועצה לזכויות האזרח של האו"ם).

מרחב הזירה – מרחב הזירה השתנה. ליבשה, לים ולאוויר התווספו ממדים חדשים: התת-קרקעי, החלל, הסייבר והרשתות החברתיות. הרשתות החברתיות השפיעו במידה רבה על גיוס צעירים באירופה לתנועות טרור בינלאומי (כפי שמתאר יותם רוזנר במאמרו), וזהו רק אחד הביטויים לכניסת הרשתות החברתיות לעולם המלחמה. לתחום הסייבר תהיה השפעה נרחבת ומהפכנית עוד יותר על מלחמות העתיד, וכבר כיום הוא מעורר שאלות חדשות שעדיין אין להן תשובות (כמה מהן מעלה עידו סיון-סביליה במאמרו).

הממד הגלובלי והאזורי – התמורות במערכת הבינלאומית בעשורים האחרונים הביאו לתהליכי פרגמנטציה של המערכת הפוליטית העולמית תוך שילוביות חדשה, היווצרות בריתות או שיתופי פעולה אזוריים חדשים. למשל, גוש המדינות השיעי מול הגוש הסוני במזרח התיכון, גוש המדינות במרכז אירופה ובמזרח אירופה מול ארצות אירופה המערבית, שיתופי פעולה אזוריים חדשים כמו זה של ישראל עם קפריסין ויוון או ישראל עם מצרים וירדן בתחום האנרגיה. פוחת משקלן של מדינות לאום שהיו המסד של המערכת הבינלאומית במאה ה-20 (דוגמה אחת לכך היא הירידה ברמת המדיניות של מצרים, כפי שמתאר ח'דר סואעד).

מזה מספר שנים מתעצמת התחרות הגיאו-פוליטית, כפי שהיא משתקפת בתוקפנות של רוסיה במזרח אירופה ובמזרח התיכון. מעל לכול, אי-אפשר להמעיט בערך המשמעות מרחיקת הלכת של התעצמות סין ושל השפעתה הגוברת על עשרות המדינות שאותן היא רותמת למחרוזת אחת במסגרת הפרויקט האדיר 'חגורה אחת, דרך אחת', המחברת את סין עם מדינות מערב אירופה ב"דרך משי" מודרנית בהשקעה של כטריליון דולר. האזהרות החוזרות ונשנות בעת האחרונה מפני הפיכתן של אוסטרליה או ניו זילנד לווסליות של סין היו נשמעות אך לפני זמן קצר כהזיות פרועות.

הטכנולוגיה – אין צורך להשתייך לאסכולה הטכנולוגית, הטוענת כי שינויים טכנולוגיים הם אלה שמסבירים את השינויים החברתיים בכלל ובתחום המלחמה במיוחד, כדי להבין את עומק ההשפעה של הטכנולוגיה על המלחמות כיום, ועוד יותר מזה – על מלחמות העתיד. סייבר, בינה מלאכותית, רשתיות על ממדיה השונים, אמצעי לחימה בלתי מאוישים, רובוטיזציה ונשק אוטונומי שהוא תחליף להקרבת חיילים – כל אלה הם מושגים שלא עלו בדעתו של איש לפני שני עשורים, למעט כותבי ספרות של מדע בדיוני. אך אלה יעמדו במרכז החשיבה והמעשה הצבאי בעתיד הקרוב. הם

iStock

מעלים כבר עתה סוגיות מוסריות ואתיות חדשות (כמו אלה שמוצגות בפרק שכתבה לירן ענתבי, העוסק במערכות נשק אוטומטי מבוססות רובוטיקה מתקדמת).

סוג המלחמה – לאורך המאה ה-20 התנהלו מלחמות "הדור השלישי", שבהן התייצבו אלה מול אלה ארגונים צבאיים של מדינות לאום. בשלהי המאה הזו כמעט חלפו מן העולם מלחמות תעשייתיות כאלה, ובמקומן באו מלחמות "הדור הרביעי" – המלחמות החדשות שזכו לכינויים רבים, על פי המרכיב שנתפס כחשוב יותר במכלול מאפייניהן. הן נקראו: לוחמת תודעה; לוחמת נרטיבים; לוחמת משפט; לוחמה מונחית תקשורת ועוד.⁵

במאה ה-21 אפשר לדבר כבר על דור חדש, "הדור החמישי" של המלחמות ההיברידיות. הן מאופיינות באיומי כלאיים (היברידיים) של קואליציות מגוונות, תת-מדינתיות או טרנס-לאומיות, ישויות חתרניות הנוקטות לוחמת טרור וגרילה מהפכנית. סגנון המעורבות של רוסיה באוקראינה, בחצי האי קרים, ובמדינות אחרות במזרח אירופה ובמזרח התיכון ממחיש זאת היטב. שם משולבים כוחות צבאיים, לוחמים אזרחים שהם תושבי האזור שבו נערכת המלחמה, אנשי צבא "מחופשים" לאזרחים, לוחמת ידע, מלחמת תודעה מתוחכמת ברשתות חברתיות, מלחמת סייבר ומה לא.⁶

מבט חדש על המושג 'ביטחון'

לצד שינויים בעולם הריאלי, המוחשי, חלו גם תמורות בעולם התיאורטי והאקדמי. דוגמה דרמטית אחת לשינוי בשיח האקדמי היא מה שקרה לאסכולה הפוסט-מודרנית. בשלהי המאה הקודמת הייתה אסכולה זו בשיא פריחתה, אך היא פינתה כבר את קדמת הבמה. חלו גם תמורות אידיאולוגיות משמעותיות. באירופה קרס רעיון הרב-תרבותיות, המפלגה הסוציאליסטית בהולנד הייתה הראשונה שמחקה בראשית העשור את העיקרון הזה מהמצע שלה, וגרמניה של אנגלה מרקל הודיעה על זניחת הרב-תרבותיות כעיקרון מסדר של מדיניות הממשלה.

בה בעת גבר משקלה של הדת כתופעה פוליטית, וקבוצות וארגונים דתיים קיבלו משנה כוח בחברות שהיו עד כה חילוניות. תופעה זו זכתה לעידוד ממקורות אינטלקטואליים ואקדמיים שחלקו על האסכולה המודרנית, אשר עשתה הבחנה בינארית בין החברה המסורתית – שבה היה לדת מקום נכבד – לבין המודרנה והנאורות החילוניות. האופנה האקדמית היום רואה בדת מרכיב מהותי גם של העולם החדש, של עידן המודרניות המאוחרת.

גם תחומי הדעת והחקר העוסקים ביחסים בינלאומיים השתנו, כשהאסכולה הריאליסטית איבדה את מעמדה ההגמוני והתחזקו אסכולות אחרות ובראשן זו הקונסטרוקטיביסטית. אולם למרות התמורות בעולם הריאלי ולמרות השינויים בתחומים התיאורטיים והאינטלקטואליים, החשיבה בתחום הביטחון נותרה עדיין מאחור. ראשית, טרם נוצרה המשגה מעודכנת ומגובשת של עולם הביטחון הלאומי. בעולם היו כבר מספר התחלות מעניינות, אם כי מדובר עדיין בראשית הדרך, אך אצלנו הפיגור הוא ממשי.

היה זה בולדווין – במאמרו שפורסם בשנת 1977 ונעשה מאז קלאסי – שהרחיב את המושג 'ביטחון' מההגדרה הצרה שהייתה לו עד סוף המאה ה-20 ברוח התפיסה הריאליסטית, שבמרכזה מדינות וצבאות, להגדרה רחבה הרבה יותר. בעקבותיו מקובל כיום שביטחון אינו מורכב רק מהבטחת קיומה של מדינת לאום מפני סכנה פיזית קיומית האורבת לה מצד צבא של מדינת אויב. ביטחון הוא מושג רחב ומגוון הכולל עניינים רבים ושונים כמו כלכלה, זכויות אדם, נושאי איכות סביבה כמו מדבור, התחממות כדור הארץ, מחסור במים, ביטחון המזון, סחר בינלאומי בסמים ובבני אדם, מגיפות ועוד.⁷

שנית, בניגוד לתפיסה הריאליסטית של יחסים בינלאומיים, שראתה בביטחון תופעה הוֹבְּסִיאֲנִית – ביטוי של חרדה קולקטיבית, כלומר רגשות פחד, אך גם גאווה וכבוד; היום המושג 'ביטחון' אינו מתייחס לביטחון לאומי פיזי בלבד, אלא לביטחון במובן רחב הרבה יותר. אנטוני גידנס הגדיר זאת במושג 'ביטחון אונטולוגי'. – זוהי תחושת הביטחון של אזרחי המדינה, שמקורה בצורך לשמר את זהותם הקולקטיבית.

זהו המצב שמתערער כאשר שחקנים בזירה הבינלאומית מאבדים את תחושת הביטחון שלהם בזהותם, בעתידם ובהקשר שבו הם פועלים. במילים אחרות, כשאִינם מסוגלים לספר את הסיפור שלהם – מאין באו ולכן הם הולכים.⁸

התגובה של האוכלוסייה הלבנה בארצות־הברית להגירת ההיספנים או של אזרחי אירופה הנוצרים להגירה האסלאמית הן דוגמאות מובהקות לכך. מנהיגי הימין הקיצוני הפופוליסטי מדברים במפורש על הסכנה ש'נאבד את דמותנו'. בארצות־הברית אפילו היהדות מנוצלת לשם כך, כשלאומנים קיצונים חדשים מדברים על 'הסכנה האורבת לתרבות היהודי־נוצרית שלנו'.

חידוש עיקרי בפיתוחים התיאורטיים החדשים הוא ראיית הביטחון לא כמציאות נתונה, אובייקטיבית, חיצונית ומהותנית (essential) אלא כמוצר מובנה, כלומר יצירה חברתית. למשל, כאשר ראש הממשלה הראשון דוד בן־גוריון דיבר על ביטחון ישראל בראשית שנות החמישים, הוא כלל במושג זה גם את החקלאות ואת החינוך, והדבר התקבל כמובן מאליו. הקביעה שביטחון הוא מושג מובנה היא מרחיקת לכת, מכיוון שאם היא אכן נכונה, מתחייב לבדוק מתי וביחס למה משתמשים במושג ביטחון, מה נמצא בתוך תחום הביטחון, ומתי עניין שנחשב ביטחוני מפסיק להיות כזה. מתבקש גם לבדוק למי יש הכוח, היכולת והסמכות לקבוע שדבר־מה הוא בעל משמעות ביטחונית; וחשוב במיוחד – אילו אינטרסים מניעים את אלה שמתיימרים לקבוע זאת, מי מרוויח ומי מפסיד כתוצאה מהגדרות אלה.

בין הראשונים שהחלו לטפל בסוגיות אלה היו חוקרים שהשתייכו לאסכולת הביטחונית־ניציה (securitization theory). מאז נוסדה אסכולה זו, הנקראת גם 'האסכולה של קופנהגן', שמדגישה את הממד הלשוני של הביטחונית־ניציה – מה שמעניק משמעות ביטחונית לנושא כלשהו הוא עצם הגדרתו ככזה – התפשט ויכוח בין תיאורטיקנים לגבי תקפותה. גם בין המצדדים בעקרונותיה יש חילוקי דעות בדבר המרכיבים שלה, בעיקר המתודולוגיה שבה היא משתמשת. אבל שימוש כל כך רווח בנימוקי ביטחון, בהצדקות או בסתם עילות ביטחוניות, מצדיק מחשבה ביקורתית רעננה המבוססת על אסכולה זו.

הצורך להרחיב את המושג ביטחון נובע מן ההכרה הגוברת בכך שבעידן המודרניות המאוחרת גבר מצב א־הביטחון של הציבור. השינויים בכל תחומי החיים הם יסודיים ובעיקר מהירים יותר מאשר בעבר. "המציאות" הפכה נזילה יותר והמשימה העיקרית של המוסדות החברתיים – ליצור ולשמר את הסדר החברתי – נעשתה קשה מכפי שהייתה. א־הסדר הזה גורם לרבים לתחושות חרדה וגעגוע ל"עולם הישן" המודרני שיצר סדר והבטיח ודאות (כפי שמתארות ורה מיכלין־שפיר וקרמית פדן במאמר הפותח את הקובץ).

גישה אחרת מבקרת אומנם את תיאוריית הביטחוניזציה, אך שייכת אף היא לאסכולות החדשות. היא נשענה על עבודות הסוציולוגים הפוליטיים אולריך בק, שכינה את החברה בת־זמננו 'חברת סיכון' (risk society), וזיגמונד באומן, שהשתמש לתיאור המצב החדש במושג 'פחד נזיל' – זה השם שהעניק לספרו משנת 2006.⁹ המציאות הנוכחית לפי באומן היא של 'מודרניות נזילה'. בניגוד למודרניות הקודמת שיצרה סדר והבטיחה יציבות, המצב החדש מגביר את אי־הוודאות, יוצר אי־סדר ומבוכה ומגביר את החרדות.¹⁰

החרדה אינה נחלת הכלל, ויש הנתונים בחרדה יותר מאחרים. כך למשל לבנים אמריקאים שחוששים כי נותץ החלום האמריקאי על מוביליות מתמדת, ומבינים שמצבם הכלכלי של ילדיהם יהיה פחות טוב משלהם. כאלה הם הקנאים הנוצרים באירופה, החרדים כי ערכים זרים ידחקו את ערכיה המסורתיים של אירופה הנוצרית. ויש גם אחרים. ב־2014 הוגדרו השכבות החרדות האלה בתואר 'פרקריאט' (precariat). זהו המעמד החברתי החדש, הכולל אנשים שגם אם יש להם תעסוקה הם חסרי אמצעים כלכליים מספיקים, ובעיקר חסרי יכולת לחזות ולצפות את עתידם. מצב זה גורם להם תחושת חוסר ביטחון חומרי ופסיכולוגי (את המושג הפיץ בראשית העשור גיא סטנדינג, ששילב שני מושגים: פרולטריון וחוסר ביטחון, או חוסר יציבות. להערכתו אנשים השייכים למעמד זה הם אלה שהביאו לצמיחת הפופוליזם החדש).¹¹

וזה מה שמחזיר אותנו לתיאור שבו נפתח המאמר: מהי התגובה החברתית והפוליטית לחרדה הזאת, לפחד הזה, שמאפיינים מיליוני אנשים בשני העשורים האחרונים? התשובה אינה חדשה, מכיוון שהחברה האנושית כבר חוותה מצב דומה בעבר, ובאופן דרמטי ביותר בשנות השלושים של המאה הקודמת: התכנסות בתוך מסגרות שבטיות לאומניות; אמונה גוברת בכוח עליון וגם בתיאוריות קונספירציה למיניהן; בניית חומות ומחיצות מול "האחר" והצגתו כאויב מסוכן; טיפוח בדלנות וחומות מגן כלכליות – כל אלה הן תגובות המוכרות כבר מימי קריסת הדמוקרטיות ועליית המשטרים האוטוריטריים והטוטליטריים בשנים ההן.

וכאז, כך גם כיום. לנגד עינינו מתרחשות תופעות של צמצום החופש ופגיעה בזכויות הפרט והאזרח; החלשה של מנגנוני הבקרה על המשטר; הצגת ביקורת כבגידה; סגידה להגמוניה ודה־לגיטימציה לדעות אופוזיציוניות. בסופו של דבר – ויתור על עקרונות ופרוצדורות של דמוקרטיה ייצוגית ותמיכה באוטוריטריות החדשה, במנהיג חזק ופופוליסטי.

מנהיג כזה, כמו כל שלטון מאז ומעולם, ובוודאי שלטון המשוחרר מפיקוח של שומרי סף ואיום של כלבי שמירה, ישתמש במגוון אסטרטגיות כדי לבסס את מעמדו, להחליש את יריביו, לצמצם את מרחב השיח ולדכא את מתנגדיו. אחד הכלים הנוחים והיעילים ביותר לשלטון כזה הוא השימוש בביטחון. הצגת איומים לא אמיתיים או הגזמה בתיאור

איומים אמיתיים, אבל הצגתם כסכנה קיומית – היו מאז ומעולם האמצעי הנפוץ ביותר שמנהיגים פוליטיים השתמשו בו כדי לקרוא לאזרחים להתלכד סביב הדגל. אולם ביטחון כולל הרבה יותר מאשר ביטחון פיזי מול איום צבאי. מרכיבים מהותיים והכרחיים בביטחון הלאומי שחובה להתייחס אליהם הם גם נושאים כמו סכנות אקולוגיות והתחממות כדור הארץ, התערבות זרה באמצעות לוחמת תודעה בתהליך קבלת ההחלטות הלאומי, שליטת תאגידים טכנולוגיים כמו גוגל או פייסבוק בפעילות היום-יומית של כל אחד מן האזרחים ועוד (כמו מעמדנו בקהילה הבינלאומית, עתיד יחסינו עם יהדות התפוצות, העוצמה המוסרית של הפרויקט הציוני ותחושת הדור הצעיר שנשקף לו אופק חיובי מלהיב, ושלא לנצח תאכל חרב).

ההקשר הישראלי

תכנון עתידה של מדינת ישראל לא יכול להתחיל בה עצמה. ראשית, יש לזהות את התהליכים הגלובליים, לבנות תרחישים של שינויים עולמיים מרחיקי לכת – עליית סין היא דוגמה חשובה אחת, שטרם זכתה לעיון ראוי בקהילה הביטחונית בישראל. משם יש לגזור את ההתפתחויות האזוריות ורק אז להתמקד ב'אנחנו', ב'כאן ועכשיו'. הבנה שביטחון אינו כפוי מבחוץ אלא הוא מושג מובנה שנוצר על ידינו מחייבת לנקוט גישה פרו-אקטיבית ומצריכה פיתוח של אסטרטגיה יזומה, תוך התחשבות גם במרכיבים הלא-צבאיים של הביטחון, מה שג'וזף נאי כינה "עוצמה חכמה".

לצורך המחשה: המשוואה 'שטחים תמורת שלום' שואלת ביסודו של דבר מה יקנה לישראל יותר ביטחון. נעשה כאן שימוש במושג ביטחון בסגנון הישן: ביטחון פיזי נוכח סכנה צבאית שמקורה באויבים מבחוץ, ושאינה צריך להתמודד אך ורק באמצעים צבאיים. אסור לוותר על מרכיב חיוני זה, אבל נוכח השינויים במושג ביטחון שהוצגו במזרח זה ברור כי המשוואה צריכה לכלול גם מרכיבים אחרים, למשל הממד החברתי. צריך לבחון איזה פתרון יקרה, אם לא יבטל, את התהליך הנמשך של העמקת הקרע בחברה הישראלית ואת היחלשות מנגנוני הדמוקרטיה הליברלית, ואילו סכנות טמונות בהתמשכות מצב של אי-החלטה. אין זה מקרה שבשנים האחרונות חוזר דווקא הרמטכ"ל גדי אייזנקוט ומציין את הבעיות החברתיות בתוך החברה הישראלית ואת ההקרנה שלהן על צה"ל כאיום הראשון במעלה, לפני האיומים הצבאיים החיצוניים. תפיסה זו אינה זוכה להדהוד הראוי בשיח הפוליטי או הציבורי בארץ.

שיקול חברתי כזה הוא שעיצב את מדיניות הנשיא הצרפתי שארל דה גול, כשטיפל בסוגיה הביטחונית של אלג'יריה בשנות השישים של המאה הקודמת. בניגוד למצע שעיימו הלך לבחירות, הוא החליט לוותר על אלג'יריה ולתמוך בהענקת עצמאות לחבל הארץ שנתפס כחלק בלתי נפרד ממדינת האם. ואכן, בהחלטתו האמיצה הצליח דה גול להביא לאיחוי הקרע הפנימי העמוק בצרפת, קרע שהביא להתמוטטות הרפובליקה

הרביעית וגם למספר ניסיונות לבצע הפיכה צבאית. סיום "מלחמת האזרחים הקרה" בצרפת אפשר לדה גול לפתוח פרק חדש בתולדות צרפת, ולבנות את "אירופה החדשה". גרמניה, שהייתה אויבת לאורך עשרות ומאות שנים הפכה לשותפה ולבעלת ברית קרובה לצרפת. מה שנחשב בעיה ביטחונית קיומית – אלג'יריה – התמסמס כלא היה. אין שני מקרים היסטוריים זהים כמובן, ורבים ההבדלים בין המקרה הצרפתי לבין המקרה הישראלי. אבל הסיפור על דה גול יכול להמחיש את הטענות העיקריות שהועלו במזכר – מורכבות המושג ביטחון לאומי; היותו מושג המובנה באופן חברתי; הצורך להתמודד עם דילמות הביטחון באופן פרו-אקטיבי וכוללני; ולפני הכול – הוא ממחיש את הצורך לבחון את המושג בכלים אנליטיים חדשים.

הערות

- 1 Zbigniew Brezinski, "Toward a Global Realignment," *The American Interest*, Vol. 11, No. 6, April 17, 2016, <https://www.the-american-interest.com/2016/04/17/toward-a-global-realignment/>
- 2 ראו מאמרן של ורה מיכלין-שפיר וכרמית פדן "סיכונים, סכנות ו'דובים ביער': ביטחון לאומי בעידן הגלובלי", בקובץ זה, עמ' 13.
- 3 שם.
- 4 Thomas Wright, "The Return to Great-Power Rivalry Was Inevitable," *The Atlantic*, September 12, 2018, <https://www.brookings.edu/opinions/the-return-to-great-power-rivalry-was-inevitable>
- 5 יורם פרי, **מלחמות מונחות תקשורת, פרדוקס העוצמה והדילמה האסטרטגית של צה"ל**, המכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב, 2017.
- 6 רפי רודניק, "אבולוציית המערכה הצבאית – הזיקה בין הפעלת הכוח הצבאי למאפייני סביבת המלחמות", **בין הקטבים**, גיליון מס' 2, יולי 2015, עמ' 125–175. וכן ראו גם: Jerrod K. Allen, "Cognitive Depth and Hybrid Warfare: Exploring the Nature of Unique Time, Space, and Logic Frames," School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College, Fort Leavenworth, Kansas, 2017.
- 7 David A. Baldwin, "The concept of security," in: *Review of International Studies*, Vol. 23, No.1, 1997, pp. 5-26, <https://goo.gl/WBL2Ds>
- 8 Laura Schelling, "Ontological Security Theory – What's Behind this New Theory Trending in IR", *Sicherheitspolitik*, August 28, 2017, <https://www.sicherheitspolitik-blog.de/2017/08/28/ontological-security-whats-behind-this-new-theory-trending-in-ir/>
- 9 Zygmunt Bauman, *Liquid Fear*, Polity Press, Cambridge, UK, 2006.
- 10 Olaf Corry, "Securityization and 'Riskization': Two Grammars of Security," Working paper prepared for Standing Group on International Relations, 7th Pan-European International Relations Conference, Stockholm 9th-11th September, 2010.
- Mikkel Vedby Rasmussen, "Reflexive Security: NATO and International Risk Society," *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 30, No. 2, 2001, pp. 285-309, <https://doi.org/10.1177/03058298010300020901>
- 11 Guy Standing, *The Precariat – The new dangerous class*, Bloomsbury, London, 2011.